37 Monarchia stanowa w Polsce

Przypomnij sobie, czym były stany w średniowiecznym społeczeństwie oraz kiedy zaczęły kształtować się w Polsce.

Powstanie monarchii stanowych

Wyższe warstwy społeczeństwa stanowego – duchowieństwo, rycerstwo, a także bogate mieszczaństwo – dążyły do ugruntowania praw, które uzyskały od władców. Z czasem zaczęły też domagać się udziału w rządzeniu państwem. Przede wszystkim chciały współdecydować o nakładaniu podatków i stanowieniu nowych praw.

W toku sporów politycznych i zbrojnych konfliktów panujący decydowali się na ustępstwa i nadawali stanom kolejne przywileje. Na mocy tych praw rycerstwo, duchowieństwo, a czasem też przedstawiciele mieszczaństwa zaczęli uczestniczyć w sprawowaniu władzy państwowej. W ten sposób między XIII a XV wiekiem w większości krajów europejskich ukształtował się ustrój **monarchii stanowej**. Podobne zmiany zachodziły również w Polsce.

monarchia stanowa – państwo, w którym władza monarchy była ograniczona uprawnieniami stanów.

Monarchia stanowa w Polsce

W okresie rozbicia dzielnicowego polscy książęta zwoływali **wiece**, na których zbierali się możnowładcy, rycerze, duchowni, czasem też reprezentanci większych miast. Podczas wiecu władca ogłaszał swoje decyzje i starał się uzyskać dla nich poparcie zgromadzonych. W ten sposób podejmowano postanowienia dotyczące np. wojny i pokoju bądź nowych praw.

▼ **Parlament księstwa Burgundii, malowidło z XV wieku.** W średniowiecznych monarchiach europejskich ukształtowały się różne formy zgromadzeń (zjazdów) stanowych, w niektórych krajach zwanych parlamentami. Uczestniczyli w nich reprezentanci stanów – duchowieństwa, rycerstwa, mieszczaństwa – którzy wraz z władcą podejmowali ważne decyzje dotyczące państwa.

Wskaż na ilustracji monarchę i przedstawicieli różnych stanów.

ziemia – w zjednoczonym Królestwie Polskim jednostka terytorialna odpowiadająca obszarowi dawnego księstwa dzielnicowego; z czasem większość ziem zaczęto określać mianem województw.

W zjednoczonym Królestwie Polskim takie zgromadzenia odgrywały coraz większą rolę. Zjazdy organizowane dla poszczególnych **ziem** zaczęto określać mianem **sejmików ziemskich**, a zjazd ogólnokrajowy nazywano **sejmem walnym**.

Kluczową funkcję w ustroju państwa pełniła wówczas **rada królewska**, której zadaniem było wspieranie władcy w podejmowaniu ważnych decyzji politycznych. W radzie zasiadali biskupi oraz najwyżsi urzędnicy królewscy.

WARTO WIEDZIEĆ

W czasach Kazimierza Wielkiego polskie państwo zaczęto nazywać **Koroną Królestwa Polskiego**. Określenie to oznaczało, że kraj nie jest już własnością dynastii panującej (jak w monarchii patrymonialnej), lecz niepodzielnym państwem, w którym monarcha jest gwarantem i strażnikiem praw.

▶ **Kazimierz Wielki, figurka z końca XIV wieku.**

Szlachta i pozostałe stany

W polskiej monarchii stanowej dominującą pozycję uzyskało rycerstwo, które u schyłku średniowiecza zaczęto określać mianem **szlachty**. W Polsce w skład stanu szlacheckiego wchodzili zarówno możnowładcy, jak i zwykli rycerze. Każdy szlachcic miał prawo przybyć na sejmik lub sejm. Jednak podczas obrad głos zabierali przede wszystkim członkowie rady królewskiej i inni dostojnicy. Nad projektami uchwał nie przeprowadzano głosowania, szlachta jednogłośnie przyjmowała je lub odrzucała.

◀ **Chłopi kłaniają się rycerzom, fragment malowidła z ołtarza z XV wieku.** W XV stuleciu polska szlachta uzyskała ważne przywileje gospodarcze. Między innymi ograniczono wówczas prawo chłopów do opuszczania wsi.

■ W jaki sposób autor malowidła ukazał wyższość stanu szlacheckiego (rycerskiego) nad chłopskim?

Polityczną reprezentacją stanu duchownego byli biskupi. Zasiadali oni w radzie królewskiej i należeli do najwyższych dostojników monarchii.

Natomiast polskie miasta nie uzyskały wpływu na politykę państwa. Praw politycznych nie mieli również chłopi.

Władcy elekcyjni

Po śmierci Kazimierza Wielkiego, ostatniego króla z dynastii Piastów, polski tron przestał być dziedziczny, a stał się **elekcyjny**. Odtąd wyboru monarchy dokonywał zjazd szlachty (sejm), na którym decydujący głos mieli możnowładcy zasiadający w radzie królewskiej.

elekcja – wybór na wysokie stanowisko. W **monarchii elekcyjnej** nowy władca jest wybierany – w odróżnieniu od **monarchii dziedzicznej**, w której po śmierci panującego władzę obejmuje (dziedziczy) jego potomek lub bliski krewny.

Ważniejsze przywileje szlacheckie w Polsce uzyskane w XIV–XV wieku

Władca	Okoliczności nadania	Treść i znaczenie przywileju
Ludwik Węgierski	Przywilej nadany w 1374 roku w Koszycach na Węgrzech (dziś na Słowacji) w zamian za zgodę szlachty na objęcie polskiego tronu przez jedną z córek Ludwika Węgierskiego.	Szlachta została **zwolniona z płacenia podatków** (z wyjątkiem niewielkiego stałego podatku, który płaciły gospodarstwa chłopskie znajdujące się w majątkach szlacheckich). Polscy władcy musieli odtąd uzyskać zgodę szlachty, aby nałożyć nowe podatki (np. na prowadzenie wojny). Przywilej koszycki ograniczył też rycerski obowiązek służby wojskowej. Szlachta miała stawać zbrojnie jedynie do obrony kraju. Za udział w wyprawie wojennej za granicę król musiał płacić rycerzom wynagrodzenie.
Władysław Jagiełło	Kilka przywilejów wydanych m.in. w zamian za zgodę szlachty na objęcie polskiego tronu przez jednego z synów Władysława Jagiełły.	Szlachta otrzymała **gwarancje nietykalności osobistej i majątkowej**. Oznaczało to, że bez wyroku sądowego żaden szlachcic nie mógł zostać uwięziony lub pozbawiony majątku.
Kazimierz Jagiellończyk	Przywileje wydane w Cerekwicy i Nieszawie w 1454 roku (na początku wojny trzynastoletniej) w zamian za zgodę szlachty na wyprawę zbrojną do państwa krzyżackiego.	Król nie może **powoływać szlachty na wojnę, nakładać nowych podatków i stanowić praw bez zgody szlachty zebranej na sejmikach ziemskich**.

Starano się wybrać na króla przedstawiciela panującej dynastii. I tak po Ludwiku Andegaweńskim władcą Polski została jego córka – Jadwiga. Po Władysławie Jagielle na tron powoływano zaś kolejno jego dwóch synów, a następnie trzech wnuków i prawnuka. Wybór osoby spoza dynastii Jagiellonów oznaczałby zerwanie związków łączących Polskę z Litwą. Tego zaś polska szlachta nie chciała.

Elekcyjni władcy Królestwa Polskiego musieli zabiegać, by szlachta wybierała na tron ich potomków. Szlachta zaś wykorzystywała to, by domagać się od królów nadania **przywilejów generalnych**. Umacniały one polityczne znaczenie stanu szlacheckiego. Dawały mu też nowe uprawnienia gospodarcze, zwykle kosztem mieszczan i chłopów.

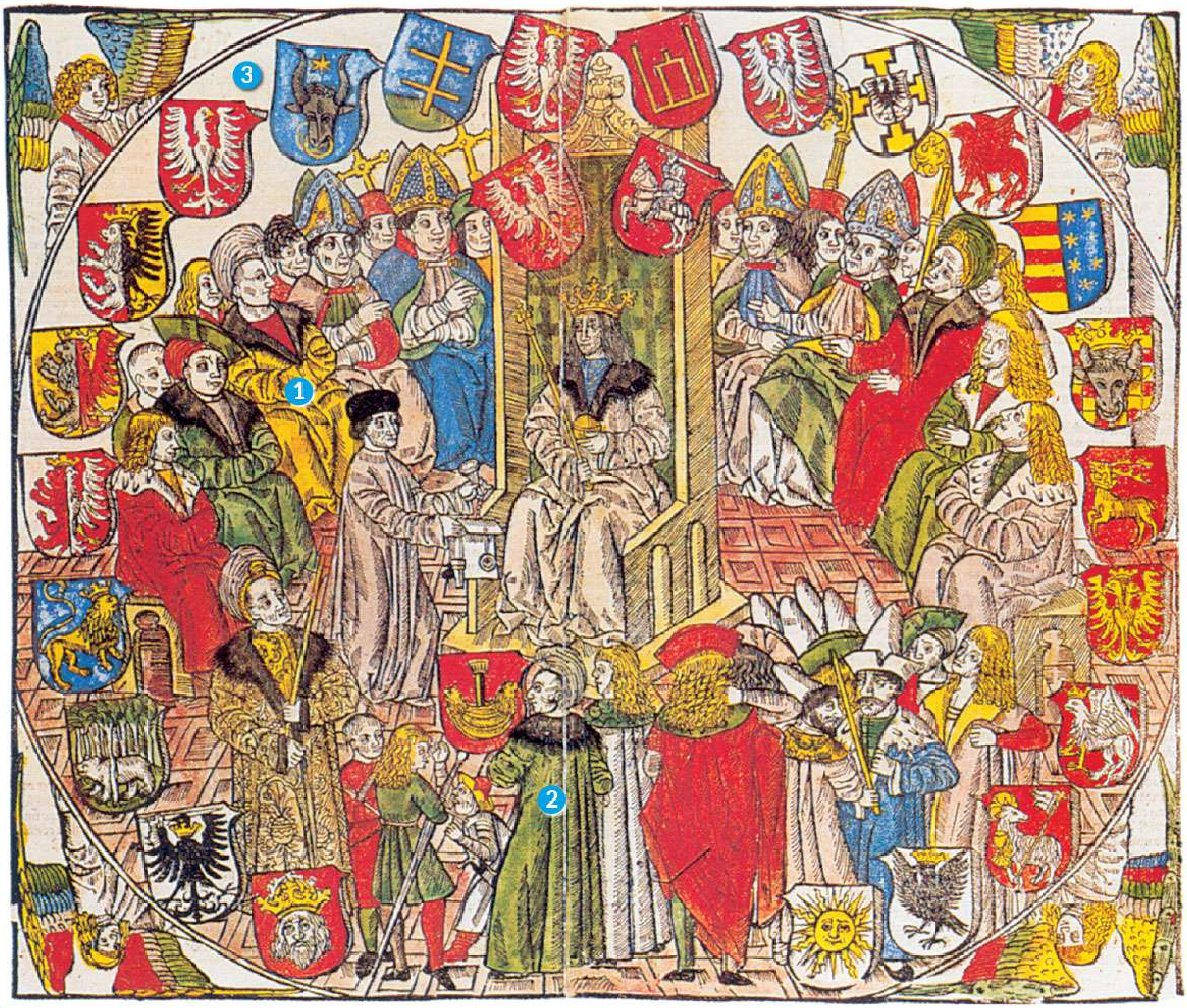

▲ **Król Aleksander Jagiellończyk na sejmie, rycina z 1506 roku.** O sejmie, który się wówczas ukształtował, mówiono, że składał się z trzech stanów sejmujących – króla, senatu i izby poselskiej.

1. Wokół króla Aleksandra siedzą senatorowie – mianowani przez władcę świeccy urzędnicy i biskupi.
2. Przed monarchą stoją posłowie wybrani przez szlachtę na sejmikach.
3. Rycinę zdobią herby Polski i Litwy oraz poszczególnych ziem Królestwa Polskiego i ziem od niego zależnych.

■ Wskaż na ilustracji herby Litwy i Polski oraz Prus Krzyżackich.

przywilej generalny – przywilej obejmujący wszystkich członków stanu szlacheckiego.

konstytucja – w staropolskim sejmie określenie każdej ustawy.

Dwuizbowy sejm

Podejmowanie decyzji dotyczących całego królestwa przez liczne sejmiki nie było wygodnym rozwiązaniem. Ostatecznie więc główną rolę zaczął odgrywać ogólnopaństwowy sejm walny, który przyjął formę **sejmu dwuizbowego**. Po raz pierwszy w takim kształcie zebrał się w **1493 roku**. W **izbie poselskiej** zasiadali odtąd posłowie wybierani przez szlachtę na sejmikach ziemskich. Było to nowe rozwiązanie, ponieważ wcześniej na sejm walny mógł przybyć każdy szlachcic. Z kolei rada królewska przekształciła się w drugą izbę sejmu, zwaną **senatem**.

Kolejne decyzje ważne dla ustroju Królestwa Polskiego zapadły na sejmie zwołanym w **1505 roku** do Radomia. Uchwalono wówczas **konstytucję nihil novi** (łacińskie „nic nowego") utwierdzającą pozycję szlachty w państwie. Konstytucja stanowiła, że bez zgody senatu i izby poselskiej król nie może wprowadzać żadnych nowych praw i nakładać podatków. W ten sposób ukształtował się ustrój polityczny, który z niewielkimi zmianami przetrwał aż do rozbiorów Polski.

ZAPAMIĘTAJ

- W XIII–XV wieku w większości państw europejskich, w tym w Polsce, ukształtował się ustrój monarchii stanowej.
- W Polsce przewagę polityczną i gospodarczą nad pozostałymi stanami uzyskała szlachta (w późnym średniowieczu zaczęto tak określać stan rycerski).
- Po wymarciu królewskiej linii Piastów państwo polskie stało się monarchią elekcyjną. Szlachta potrafiła wykorzystać tę sytuację i uzyskiwała od kolejnych władców przywileje generalne (polityczne i gospodarcze).
- Coraz większe znaczenie zyskiwały zjazdy szlachty, z których wykształciły się sejmiki ziemskie i sejm walny. W 1493 roku sejm walny przyjął po raz pierwszy formę sejmu dwuizbowego. W jego skład oprócz króla wchodziły senat i izba poselska.
- Proces formowania się szlacheckiego sejmu zamknęła konstytucja nihil novi, uchwalona w 1505 roku. Odtąd wszystkie nowe prawa miały być stanowione przez króla za zgodą senatu i izby poselskiej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż okoliczności, które pozwalały polskiej szlachcie na uzyskanie kolejnych przywilejów.
2. Omów najważniejsze przywileje uzyskane przez polską szlachtę w XIV–XV wieku. Jakie uprawnienia polityczne i gospodarcze zyskała na mocy tych przywilejów szlachta?
3. Opowiedz, w jaki sposób od 1493 roku był zorganizowany sejm walny Królestwa Polskiego.
4. Podaj argumenty, by uzasadnić stwierdzenie, że w polskiej monarchii stanowej dominującą pozycję uzyskała szlachta.

POLSKA DZIELNICOWA I ZJEDNOCZONA

ROZBICIE DZIELNICOWE

1. W **1138 roku** ziemie polskie zostały podzielone między synów Bolesława Krzywoustego. W dziejach Polski rozpoczął się trwający ponad 150 lat okres **rozbicia dzielnicowego**. Piastowscy książęta często toczyli między sobą wojny. Pod koniec XII wieku została **obalona zasada senioratu**. Z upływem lat dzielnice ulegały kolejnym podziałom na coraz mniejsze księstwa.
2. Początkowo osłabienie państwa polskiego wykorzystali cesarze, którzy uzależnili od siebie książąt seniorów. W późniejszym okresie władcy **marchii brandenburskiej** uzyskali zwierzchnictwo lenne nad Pomorzem Zachodnim.
3. W **1226 roku** książę **Konrad Mazowiecki** zawarł umowę z **Krzyżakami**, których sprowadził do Polski, by odpierali najazdy pogańskich Prusów. W ciągu kilkudziesięciu lat na podbitych ziemiach pruskich zakon krzyżacki zbudował silne państwo.
4. W **1241 roku** ziemie polskie spustoszył najazd **Mongołów** (**Tatarów**). Książę śląski **Henryk Pobożny**, który starał się ich powstrzymać, poniósł klęskę w **bitwie pod Legnicą**.
5. W okresie rozbicia dzielnicowego nastąpił szybki rozwój gospodarczy ziem polskich, związany przede wszystkim z **osadnictwem na prawie niemieckim** (lokowanie miast i wsi).

▼ **Romański kościół w Kruszwicy, XII wiek.** Ocalałe budowle w stylu romańskim należą dziś w Polsce do rzadkości. Wiele z nich zostało zniszczonych albo przebudowanych w kolejnych epokach. Kościół w Kruszwicy zachował się niemal w niezmienionej formie.

▲ **Romańska kolumna z kościoła w Strzelnie, przełom XII i XIII wieku.**

ZJEDNOCZONE KRÓLESTWO POLSKIE

1. Pod koniec XIII wieku coraz silniejsze stało się dążenie do zjednoczenia ziem polskich. Przejawem tego były **koronacje** kolejnych władców na królów Polski. Najpierw udało się to księciu wielkopolskiemu **Przemysłowi II (1295 rok)**, a po jego śmierci – królowi czeskiemu **Wacławowi II (1300 rok)**. Ostatecznie Królestwo Polskie odbudował piastowski książę **Władysław Łokietek**, który koronował się w **1320 roku**. Ważną rolę w tym procesie odegrał polski Kościół, wspierający dążenia zjednoczeniowe.
2. Łokietek nie zdołał opanować wszystkich ziem polskich. Utracił ponadto na rzecz Krzyżaków **Pomorze Gdańskie** (patrz: tabela).

Konflikty polsko-krzyżackie

Konflikt	Ważniejsze bitwy	Skutki konfliktu / Traktaty pokojowe
wojna 1308–1309	1308 – zdobycie Gdańska przez Krzyżaków	włączenie Pomorza Gdańskiego do państwa zakonnego
wojna 1326–1332	1331 – zwycięstwo polskie w bitwie pod Płowcami	zajęcie przez Krzyżaków Kujaw i ziemi dobrzyńskiej
		1343 – pokój kaliski; odzyskanie przez Polskę Kujaw i ziemi dobrzyńskiej
1409–1411 wielka wojna z zakonem	1410 – zwycięstwo polsko-litewskie w bitwie pod Grunwaldem	1411 – pierwszy pokój toruński; odzyskanie przez Polskę ziemi dobrzyńskiej, a przez Litwę – Żmudzi
1454–1466 wojna trzynastoletnia	1454 – klęska polskiego rycerstwa pod Chojnicami	1466 – drugi pokój toruński; włączenie do Polski Pomorza Gdańskiego oraz Torunia, Elbląga i Malborka (nazywanych odtąd Prusami Królewskimi)

3. Syn Łokietka, król **Kazimierz Wielki**, musiał zawrzeć niekorzystne układy pokojowe – z Krzyżakami, a następnie z Czechami. Kazimierz zrzekł się praw do Śląska na rzecz króla czeskiego, który w zamian zrezygnował z pretensji do polskiej korony. Dzięki zabezpieczeniu granic od strony Krzyżaków i Czech Kazimierz mógł podbić **Ruś Halicko-Włodzimierską**. Podporządkował też sobie większość Mazowsza (piastowscy książęta mazowieccy złożyli mu hołd lenny).
4. Dzięki prowadzonym przez Kazimierza działaniom Królestwo Polskie wzmocniło się i przeżywało szybki rozwój gospodarczy (budowa zamków i murów miejskich, zakładanie miast i wsi, powołanie nowych urzędów, reformy prawa i pieniądza, założenie Akademii Krakowskiej).
5. Kazimierz Wielki nie doczekał się męskiego potomka i był ostatnim królem Polski z dynastii Piastów. Po jego śmierci na podstawie wcześniejszych umów nowym władcą Polski został **Ludwik Andegaweński (Węgierski)**. Polskę i Węgry połączyła krótkotrwała **unia personalna**. By uzyskać zgodę na objęcie polskiego tronu przez swoją córkę **Jadwigę**, Ludwik nadał polskiemu rycerstwu przywilej podatkowy (1374 rok).

POLSKA POD WŁADZĄ JAGIELLONÓW

1. Polscy możnowładcy zdecydowali, że mężem Jadwigi zostanie wielki książę Litwy **Jagiełło**. Na mocy **unii w Krewie (1385 rok)** poślubił on młodą królową i został władcą Polski. Przyjął też chrzest i przeprowadził chrystianizację północnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego zamieszkanych przez ludność pogańską.
2. W **1410 roku** na czele sił polsko-litewskich Władysław Jagiełło pokonał armię zakonu krzyżackiego w **bitwie pod Grunwaldem**. Zwycięstwo to osłabiło potęgę państwa krzyżackiego.
3. Starszy syn i następca Jagiełły, **Władysław Warneńczyk**, został wybrany także na króla Węgier. Drugą **unię polsko-węgierską** zakończyła śmierć młodego władcy w **bitwie pod Warną (1444 rok)**. Wojska węgiersko-polskie poniosły tam klęskę w starciu z **Turkami osmańskimi**, którzy dążyli do podboju południowo-wschodniej Europy.

4. W **1453 roku** Turcy zdobyli Konstantynopol i położyli kres istnieniu cesarstwa bizantyjskiego. Rok, w którym się to stało, jest uznawany przez historyków za jedną z dat wyznaczających **koniec średniowiecza**.
5. Za rządów młodszego syna Jagiełły, **Kazimierza Jagiellończyka**, wybuchła **wojna trzynastoletnia (1454–1466)**, w której Polska pokonała zakon krzyżacki.

MONARCHIA STANOWA W POLSCE

1. W XIII–XV wieku w większości krajów europejskich, w tym w Polsce, ukształtował się ustrój **monarchii stanowej.** Na specjalnie zwoływanych zjazdach (zwanych w niektórych krajach **parlamentami**) reprezentanci stanów wraz z władcą podejmowali decyzje np. w sprawie podatków czy ustanawiania nowych praw. Większość społeczeństwa, czyli chłopi, była jednak pozbawiona praw politycznych.
2. Po śmierci Kazimierza Wielkiego Królestwo Polskie stało się **monarchią elekcyjną**, w której o wyborze króla decydowało faktycznie możnowładztwo. Coraz większą rolę zaczęły odgrywać też zjazdy rycerstwa (**szlachty**) z poszczególnych ziem, czyli **sejmiki ziemskie**, a także zjazd ogólnokrajowy – **sejm walny**.

▼ Gotycki kościół w Wiślicy, wzniesiony przez Kazimierza Wielkiego w XIV wieku.

3. Polska szlachta otrzymywała od kolejnych królów przywileje generalne, gwarantujące jej m.in. nietykalność osobistą i majątkową, współudział w uchwalaniu podatków i praw.
4. W **1493 roku** sejm walny przyjął po raz pierwszy formę **sejmu dwuizbowego**. W skład **senatu** wchodzili członkowie rady królewskiej – biskupi i wysocy dostojnicy państwowi. **Izbę poselską** tworzyli posłowie wybierani przez szlachtę na sejmikach ziemskich. Ostateczne uregulowanie uprawnień sejmu nastąpiło w **1505 roku** na mocy **konstytucji nihil novi**.

PAMIĘTAJ O DATACH!

Data	Wydarzenie
1138 rok	początek rozbicia dzielnicowego w Polsce
1226 rok	porozumienie Konrada Mazowieckiego z Krzyżakami
1241 rok	najazd mongolski na Polskę
1295 rok	koronacja Przemysła II na króla Polski
1300 rok	koronacja Wacława II na króla Polski
1308–1309	zagarnięcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków
1320 rok	koronacja Władysława Łokietka na króla Polski
1343 rok	polsko-krzyżacki pokój wieczysty w Kaliszu
1364 rok	założenie Akademii Krakowskiej
1385 rok	podpisanie polsko-litewskiej unii w Krewie
1410 rok	bitwa pod Grunwaldem
1411 rok	pierwszy pokój w Toruniu między Polską i Krzyżakami
1444 rok	bitwa pod Warną
1454–1466	wojna trzynastoletnia
1466 rok	drugi pokój w Toruniu między Polską i Krzyżakami
1493 rok	zebranie się po raz pierwszy w Polsce sejmu dwuizbowego
1505 rok	uchwalenie konstytucji nihil novi

Co nam zostało z tamtych lat...

We współczesnej Polsce możemy odnaleźć wiele pozostałości średniowiecznych lokacji miast i wsi na prawie niemieckim. Także zmiany polityczne zachodzące wówczas w Europie i Polsce pozostawiły do dziś wiele śladów.

- Dziesiątki polskich miast, w tym m.in. Kraków, Wrocław, Gdańsk, Warszawa, Lublin, były lokowane w średniowieczu. W ich najstarszych częściach zachował się często dawny układ przestrzenny, z ratuszem, rynkiem i ulicami przecinającymi się pod kątem prostym.
- Do dziś instytucje samorządu wiejskiego i miejskiego noszą nazwy, których używano już w średniowieczu. Nazwy te, a także wiele innych słów funkcjonujących w polszczyźnie do dziś zapożyczono w XIII–XV wieku z języka niemieckiego, np. rada – od niemieckiego *Rat*, ratusz – *Rathaus*, burmistrz – *Bürgermeister* (czytaj: birgermajster), sołtys – *Schulze* (czytaj: szulce), mur – *Mauer*.
- Również słowo grosz, choć wywodzące się z łaciny, trafiło do polszczyzny za pośrednictwem języka niemieckiego. Nazwa ta oznaczała srebrną monetę wprowadzoną przez Kazimierza Wielkiego w połowie XIV wieku. Za nieco ponad 90 groszy można było wówczas kupić konia do orki.
- Termin parlament pochodzi od średniowiecznego francuskiego słowa *parler* – rozmawiać, a polski sejm od staropolskiego *sjąć się* – zebrać się. W Europie parlamenty zaczęły powstawać w okresie monarchii stanowych. Ich podział na dwie izby (charakterystyczny nie tylko dla Polski) przetrwał w wielu krajach do dziś (np. wykształcony w XIV wieku angielski parlament składa się z Izby Lordów i Izby Gmin).

WARTO PRZECZYTAĆ

M. Cetwiński, *Tak żyli ludzie w dawnej Polsce. W czasach Jana Długosza*, Wrocław 1995.

T. Diatłowicki, *Bitwa pod Grunwaldem*, Warszawa 2010.

Gotycki ratusz w Toruniu, XIV wiek. O wiele więcej niż romańskich budowli zachowało się w Polsce przykładów architektury gotyckiej. Przetrwały wzniesione w tym stylu kościoły, ratusze czy mury miejskie.

Związki Piastów, Andegawenów i Jagiellonów – tablica genealogiczna

Portrety władców autorstwa Jana Matejki, XIX wiek.

Władysław Łokietek
król Polski 1320–1333

Kazimierz Wielki
król Polski 1333–1370

Elżbieta Łokietkówna
królowa Węgier

Karol Robert Andegaweński
król Węgier 1310–1342

Ludwik Andegaweński
król Węgier 1342–1382
król Polski 1370–1382

Zofia Holszańska
(trzecia żona)
królowa Polski

Władysław Jagiełło
wielki książę Litwy 1377–1401
król Polski 1386–1434

Jadwiga Andegaweńska
król Polski 1384–1399

Władysław Warneńczyk
król Polski 1434–1444
król Węgier 1440–1444

Kazimierz Jagiellończyk
wielki książę Litwy 1440–1492
król Polski 1447–1492

Władysław Jagiellończyk
król Czech 1471–1516
król Węgier 1490–1516

Jan Olbracht
król Polski 1492–1501

Aleksander Jagiellończyk
wielki książę Litwy 1492–1506
król Polski 1501–1506

Zygmunt Stary
król Polski i wielki książę Litwy 1506–1548

Odpowiedzi do zadań zapisz w zeszycie.

ZADANIE 1.

Na podstawie tekstu wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Tekst odnosi się do
   A. wojny trzynastoletniej.
   B. wielkiej wojny z zakonem krzyżackim.
   C. zajęcia Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków.
   D. sprowadzenia Krzyżaków na ziemie polskie.
2. Zwycięska dla Polaków bitwa, którą wspomniano w tekście, rozegrała się pod
   A. Warną. C. Grunwaldem.
   B. Płowcami. D. Chojnicami.
3. W konsekwencji wspomnianej w tekście bitwy
   A. Polska odzyskała wszystkie ziemie odebrane jej niegdyś przez Krzyżaków.
   B. Polska i Litwa doprowadziły do likwidacji zakonu krzyżackiego.
   C. zakon krzyżacki zagarnął należącą do Litwy Żmudź.
   D. została złamana potęga zakonu krzyżackiego, który nie odzyskał dawnej siły.

ZADANIE 2.

Wyjaśnij przyczyny i oceń następstwa zawarcia unii polsko-litewskiej w XIV wieku.

TEKST

Rozegrana tam bitwa – największa w historii zmagań Polski z Krzyżakami – zakończyła się sukcesem sił polskich i litewskich. Poległ sam wielki mistrz. Zwycięski [król] Władysław [...] podjął zaś nieudaną próbę opanowania zakonnej stolicy w Malborku. [...] [W następnym roku] obie strony zdecydowały się na zawarcie pokoju w Toruniu. Na jego mocy Polska odzyskała ziemię dobrzyńską, a Litwie zakon zwrócił Żmudź [...]. Polska nie odzyskała Pomorza Gdańskiego, na czym najbardziej jej zależało, jednak potęga Krzyżaków została złamana, co spowodowało narastanie niezadowolenia ludności państwa krzyżackiego z rządów zakonu. Musiało też pojawić się pytanie o słuszność racji głoszonych przez Krzyżaków, skoro w bitwie – uznawanej w tamtych czasach za sąd boży – ponieśli oni klęskę.

M. Markowicz, O. Pytlińska, A. Wyroda, *Historia i społeczeństwo. Ojczysty Panteon i ojczyste spory*, Warszawa 2013.

ZADANIE 3.

Na podstawie mapy wskaż poprawne dokończenie każdego zdania.

1. Mapa przedstawia ziemie polskie
   A. w pierwszej połowie XIV wieku, za panowania Władysława Łokietka.
   B. w drugiej połowie XIV wieku, za panowania Kazimierza Wielkiego.
   C. w pierwszej połowie XV wieku, za panowania Władysława Warneńczyka.
   D. w drugiej połowie XV wieku, za panowania Kazimierza Jagiellończyka.
2. Pomorze Gdańskie było częścią obszaru, który na mapie nosi nazwę
   A. Mazowsze. C. Prusy Krzyżackie.
   B. Prusy Królewskie. D. Kujawy.
3. W okresie, którego dotyczy mapa, Wielkie Księstwo Litewskie było
   A. lennem Królestwa Polskiego.
   B. lennem zakonu krzyżackiego.
   C. jedną z ziem wchodzących w skład Królestwa Polskiego.
   D. połączone z Polską unią personalną.

Indeks ważniejszych pojęć

A

agora 43
Akademia Krakowska 194
akropol 43
apostołowie 81
arcybiskupstwo 159

B

barbarzyńcy 43, 75
benedyktyni 134
Biblia 27
biskup 82
brąz 14
burmistrz 184

C

cech 130
cesarstwo, cesarz (w starożytnym Rzymie) 73
chrześcijaństwo 82
cyrylica 113
cystersi 134
czeladnik 133
człowiek rozumny 10
czynsz 126

D

danina 155
demokracja 45
dominikanie 138
dramat 54
drużyna 169
dyktator 68
dziesięcina 126

E

elekcja 207
epoka 6
era 6
Ewangelie 82

F

falanga 48
faraon 20
filozofia 56
franciszkanie 138

G

giermek 123
głagolica 113
gotycki styl 141
gród 112

H

historia 5
hołd lenny 120
hoplita 48
hrabstwo, hrabia 103

I

igrzyska (greckie) 53
imperium 70
inwestytura 120
islam 97
izba poselska 209

J

Jedwabny Szlak 32
joannici 146
judaizm 26

K

kadencja 45
kalif 98
kancelaria 170
kanclerz 193
kardynał 143
kasztelan, patrz: pan grodowy
katedra (budynek) 138
katolicyzm 96
klasztor 134
koczowniczy tryb życia 11
Kodeks Hammurabiego 17
Kodeks Justyniana 79, 95
komedia 54
konkordat 144
konstytucja (ustawa sejmowa w Polsce) 209
konstytucja nihil novi 209
konsulowie 68
Koran 98
Korona Królestwa Polskiego 206
kościół 84
krucjata, patrz: wyprawa krzyżowa

Krzyżacy 146, 179, 188, 189
krzyżowcy 145

L

legiony rzymskie 75
lennik, patrz: wasal
lenno 120
lokacja 182

Ł

łacina 67
ława miejska 129, 184
ława wiejska 128, 183

M

marchia, margrabia 103
marszałek 193
meczet 98
Mesjasz 81
metropolia kościelna, patrz: prowincja kościelna
miasto-państwo 15
miniatura 136
minuskuła karolińska 103
mit 50
monarchia despotyczna 20
monarchia dziedziczna 207
monarchia elekcyjna 207
monarchia patrymonialna 103
monarchia stanowa 205
monoteizm 26

N

Nowy Testament 27, 82

O

olimpiada, patrz: igrzyska
opat 134
osady służebne 169
osiadły tryb życia 12
ostracyzm 45

P

paleolit 11
pan grodowy 169
pańszczyzna 126
papież 84
papirus 23
pasowanie na rycerza 123
patriarcha 96
patrycjusze, patrycjat (miejski) 132
patrycjusze, patrycjat (w Rzymie) 68
paź 124
pergamin 136
piramidy egipskie 24–25
pismo alfabetyczne 42
pismo klinowe 16
pismo obrazkowe 16
Pismo Święte, patrz: Biblia
plebejusze, plebs (miejski) 132
plebejusze, plebs (w Rzymie) 68
pług 127
poddany 126
podgrodzie 169
podkanclerzy 193
podskarbi 193
poganie 84
polis 42
politeizm 16
polityka dynastyczna 202
posługa 169
pospólstwo 132
prawo niemieckie 182
prawosławie 96
prorok 97
prowincja kościelna 159
prowincja rzymska 71
przywilej 185
przywilej generalny 208, 209
przywilej lokacyjny 185

R

rada (w Atenach) 45
rada królewska 206
rada miejska 129, 184
reguła zakonna 134
relikwie 159
republika 67
romanizacja 76
romański styl 140
rozbicie dzielnicowe 178
rycerz 120

S

samorząd 128
sejm dwuizbowy
sejm walny 206
sejmik ziemski 206
senat (w Polsce) 209
senat (w Rzymie) 68
senior 120
skryptorium 136
sołtys 183
stan społeczny 127, 185
Stary Testament 27

statuty Kazimierza Wielkiego 193
stratedzy (w Atenach) 45
system lenny 121
szlachta 206

T

teatr 54
templariusze 146
teologia 135
tragedia 54
trójpolówka 183
trubadurzy 122
trybuni ludowi 68
turniej rycerski 122

U

uczeń rzemieślniczy 133
unia personalna 195
uniwersytet 138

W

wasal 120
wędrowny tryb życia, patrz: koczowniczy tryb życia
wiec 154
wikingowie 108
woje 169
wojewoda 170
wojsko zaciężne 201
wójt 184
wyprawa krzyżowa 145

Z

zakon 134
zakony żebracze 138
zamek rycerski 123
zasadźca 183
zgromadzenie (w Rzymie) 68
zgromadzenie ludowe (w Atenach) 45
ziemia (jednostka terytorialna w Polsce) 206
Ziemia Obiecana 26
Ziemia Święta 145

Ź

źródło historyczne 5

Ż

Żyzny Półksiężyc 12

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: s. I (malowidło – średniowieczne miasto) The Bridgeman Art Library/Photopower

Tekst główny: s. 5 (świątynia rzymska) TurboSquid, (waza grecka) BRITISH MUSEUM/BE&W, (dokument) Lech Zielaskowski/WSiP, (denar) M. Bronarski/Zamek Królewski w Warszawie, (babcia z wnukiem) De Visu/Shutterstock.com, (kronika) Z. Błażejczyk/WSiP, (hieroglify) Fedor Selivanov/Shutterstock.com, (księgi) Onyshchenko/Shutterstock.com, (gazeta) Biblioteka Narodowa [public domain], (miniatura) public domain; s. 6 (pięściaki) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (gliniana tabliczka) RMN/Droits réservés/BE&W, (płaskorzeźba) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 7 (statki) AISA/BE&W, (samoloty) Kurt Miller/Stocktrek Images/Getty Images; s. 9 (malowidło prehistoryczne) The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 10 (ludzie prehistoryczni) Marek Szyszko; s. 11 (wnętrze jaskini) Daniel Rudnicki, (polowanie na mamuta) Daniel Rudnicki, (pięściaki) The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 12 (malowidło prehistoryczne) The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 13 (osada neolityczna) The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 14 (przedmioty z brązu) akg-images/Erich Lessing/BE&W; s. 14 i następne (niebieska kartka) pico [Patrick M. Pelz]/Shutterstock.com; s. 15 (Babilon) Sol90; s. 16 (ziggurat) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (gliniana tabliczka) RMN/Droits réservés/BE&W, (rylec) Science Photo Library/EAST NEWS; s. 17 (stela Hammurabiego) The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 18 (tzw. sztandar z Ur) IAM Ltd/WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W; s. 19 (sieć irygacyjna) Marek Szyszko; s. 20 (Nefertiti) De Agostini Picture Library/The Bridgeman Art Library/Photopower, (postacie Egipcjan) Marek Szyszko; s. 21 (dom egipski) Sol90, (Egipcjanka) The Bridgeman Art Library/Photopower, (kapłan) The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 22 (Re, Ozyrys, Hathor) tan_tan/Shutterstock.com, (Izyda, Thot) AndreyO/Shutterstock.com, (świątynia egipska) DEA PICTURE LIBRARY/Getty Images; s. 23 (hieroglify) Andrea Izzotti/Shutterstock.com, (arkusz papirusu) Mega Pixel/Shutterstock.com, (cibora papirusowa) Suriya KK/Shutterstock.com; s. 24 (Anubis) Erich Lessing/AKG/BE&W, (tło) Guenter Albers/Shutterstock.com, (piramidy) Abdoabdalla/Shutterstock.com, (sarkofag z mumią) Art Media/Print Collector/Getty Images, (obrzęd mumifikacji) Daniel Rudnicki; s. 25 (budowa piramidy) Maciej Tomala, (krajobraz egipski w tle) Michał Suffczyński; s. 26 (nomadowie) BE&W; s. 27 (Tora) Tetra Images/Getty Images; s. 28 (Ściana Płaczu) Lech Zielaskowski/WSiP; s. 29 (świątynia Salomona) Sol90, (kamienne tablice) James Steidl/Shutterstock.com, (Arka Przymierza) James Steidl/Shutterstock.com; s. 31 (Mohendżo Daro) De Agostini Picture Library/The Bridgeman Art Library/Photopower, (tabliczka z pismem) De Agostini Picture Library/The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 32 (terakotowa armia) View Stock/Alamy Stock Photo/BE&W, (terakotowa armia – zbliżenie twarzy) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 33 (jedwab) Subbotina Anna/Shutterstock.com, (chińskie pismo) Pmx/Wikipedia [public domain], (jedwabniki) Pmx/Wikipedia [public domain], (kokony) naramit/Shutterstock.com, (produkcja tkaniny) Giraudon/The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 34 i następne (tło – papirus) Xurzon/iStockphoto.com; s. 34–35 (sfinks) Dallet-Alba/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 36 (Wielki Mur Chiński) Matteo Colombo/Getty Images; s. 37 (plakat filmowy: *Dawid i Goliat*, reż. R. Pottier, F. Baldi, O. Welles) Rue des Archives/Forum, (gliniana tabliczka) The Trustees of the Chester Beatty Library, Dublin/The Bridgeman Art Library/Photopower, (czytnik e-booków) A. Aleksandravicius/Shutterstock.com; s. 38 (kamienne tablice) James Steidl/Shutterstock.com; s. 39 (teatr w Delfach) Victor Lacken/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 41 (krajobraz Grecji) photography of beauty and mystery/Getty Images, (grecka waza) akg-images/Pictures From History/BE&W; s. 42 (grecki port) Sol90; s. 43 (Ateny) Sol90; s. 45 (ostrakon) AKG/East News; s. 46 (Perykles) British Museum, London, UK/The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 47 (grecki dom – przekrój) Sol90, (dziedziniec greckiego domu) De Agostini Picture Library/The Bridgemen Art Library/Photopower; s. 48 (falanga) akg-images/Peter Connolly/East News, (hełm hoplity) Z. Dolinski/Muzeum Narodowe Warszawa; s. 49 (spartański hoplita) Marek Szyszko, (Spartanka) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 50 (Zeus) Lech Zielaskowski/WSiP, (Hera) adam eastland/Alamy Stock Photo/BE&W, (Artemida) Peter Willi/The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (Apollo) Jastrow (2006)/Wikipedia [public domain], (Ares) Marie-Lan Nguyen/Wikipedia [public domain], (Atena) Peter Willi/The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 51 (Herakles) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (Hades) BE&W; s. 52 (Grecy przy ołtarzu) Jastrow (2007)/Wikipedia [public domain], (Partenon) Krzysztof Szczygielski; s. 53 (Olimpia) Bridgeman Art Library/Photopower; s. 54 (rzut oszczepem – malowidło greckie) BPK/Ingrid Geske-Heiden/BE&W, (rzut dyskiem – malowidło greckie) RMN (Musée du Louvre)/Les frères Chuzeville/BE&W, (zapasy – malowidło greckie) AKG/East News, (rzut oszczepem – współczesna fotografia) Maxisport/Shutterstock.com, (rzut dyskiem – współczesna fotografia) PAP/Bartłomiej Zborowski, (zapasy – współczesna fotografia) Alexander Ishchenko/Shutterstock.com; s. 55 (teatr) Julian Matulaniec, (maski) Route66/Shutterstock.com; s. 56 (szkoła grecka) Peter Connolly/AKG/East News; s. 57 (Akademia Platońska) Sol90, (Sokrates) Araldo de Luca/Corbis/Getty Images, (Platon) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (Arystoteles) Giovanni Dall'Orto/Wikipedia [public domain], (Hipokrates) De Agostini Picture Library/A. Dagli Orti/Bridgeman Art Library/Photopower; s. 58 (Dyskobol) RM Images/Alamy Stock Photo/BE&W, (waza grecka) BRITISH MUSEUM/BE&W; s. 59 (kolumny) Dorling Kindersley/Getty Images, (świątynia Hefajstosa) Zoonar GmbH/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 60 (Leonidas) G T Garvey/Ancient Art & Architecture Collection Ltd/The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (okręt) Paweł Moszczyński; s. 61 (Grek walczący z Persem) National Museum of Scotland/The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (Aleksander Wielki) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 62 (kadr filmu *300*, reż. Z. Snyder)

East News; s. 63 (bieg maratoński) Guillem Lopez/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 64 (Koloseum) Renata Sedmakova/Shutterstock.com; s. 67 (wilczyca) Lech Zielaskowski/WSiP; s. 68 (moneta) Photo12/BE&W; s. 69 (senat) Sol90, (fasces) The Granger Collection, New York/The Granger Collection/Forum; s. 70 (okręt) DEA PICTURE LIBRARY/Getty Images; s. 72 (Wał Hadriana) Graham Moore/Alamy Stock Photo/BE&W, (jeńcy) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 73 (Juliusz Cezar) Galleria degli Uffizi, Florence, Tuscany, Italy/The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (Oktawian August) Asier Villafranca/Shutterstock.com; s. 74–75 (Galowie i Rzymianie) Sol90; s. 75 (obóz rzymski) Marek Szyszko; s. 76 (droga) Wiesław Dojlidko; s. 77 (świątynia) TurboSquid, (Panteon) 3Drivers/TurboSquid.com, (łuk triumfalny) FraP/Turbosquid.com, (akwedukt) Sighty/Turbosquid.com; s. 78 (Cyrk Wielki) Connolly/AKG-Images/BE&W, (zaprzęgi) Dorling Kindersley/Getty Images; s. 79 (Koloseum) hauritz3d/TurboSquid.com, (gladiatorzy) Wiesław Dojlidko; s. 80 (malowidło z Herkulanum) Jim Zuckerman/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 81 (Chrystus) public domain; s. 83 (katakumby) Wiesław Dojlidko, (Dobry Pasterz) AISA/BE&W; s. 84 (św. Piotr i Paweł) De Agostini Picture Library/BE&W; s. 86 (Rzymianie i barbarzyńcy) The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 87 (moneta) De Agostini/A. De Gregorio/Getty Images; s. 88 (Forum Romanum) Sergey Borisov/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 89 (droga) Brian Maudsley/Shutterstock.com; s. 90 (akwedukt) Iakov Filimonov/Shutterstock.com, (łuk triumfalny) Corepics VOF/Shutterstock.com; s. 91 (Normanowie) public domain; s. 93 (Konstantynopol) Dobrosława Rurańska; s. 94 (ikona) Erich Lessing/AKG/BE&W, (Hagia Sophia) Dariusz Litwiniec; s. 95 (mozaika całość) DEA/A. DE GREGORIO/Getty Images, (mozaika fragment) The Yorck Project (2002)/Wikipedia [public domain]; s. 96 (patriarchowie) public domain; s. 97 (karawana) public domain; s. 98 (Koran) public domain; s. 100 (meczet) Yann Arthus-Bertrand/Getty Images, (mihrab) Wim Wiskerke/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 102 (Karol Wielki) Giraudon/The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 104 (minuskuła) public domain, (koronacja Karola Wielkiego) public domain; s. 105 (zespół pałacowy w Akwizgranie) Paweł Moszczyński; s. 107 (Hugo Kapet) public domain, (Otton I i Berengar) De Agostini Picture Library/Getty Images; s. 108 (korona cesarska) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (wiking i tarcza) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 108–109 (statki wikingów) Look and Learn/Peter Jackson Collection/The Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 111 (korona św. Stefana) Heritage Images/Getty Images; s. 112 (chrzest Włodzimierza Wielkiego) Fine Art Images/BE&W; s. 113 (św. Cyryl i Metody) public domain, (cyrylica) public domain, (głagolica) public domain; s. 114 (wnętrze kaplicy) akg-images/Bildarchiv Steffens/East News; s. 115 (katedra w Akwizgranie) r.classen/Shutterstock.com; s. 116 (medal Karola Wielkiego) Bunk/Ullstein Bild/BE&W; s. 117 (Franciszek i Bartłomiej I) Berk Ozkan/Anadolu Agency/Getty Images; s. 118 (arabeski) public domain, (minuskuła) ART Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 119 (farbowanie tkaniny) British Library Board/The Bridgeman Art Library; s. 120 (hołd) The Bridgeman Art Library, (inwestytura) GRANGER COLLECTION/BE&W; s. 121 (grupy średniowiecznego społeczeństwa) Marek Szyszko, (praca w polu) British Library Board/The Bridgeman Art Library; s. 122 (rycerz i dama) Falkenstein/Bildagentur-online Historical Collect./Alamy Stock Photo/BE&W, (turniej rycerski) Dorling Kindersley/Getty Images; s. 123 (zamek) De Agostini Picture Library/The Bridgeman Art Library; s. 124 (pasowanie na rycerza) AISA/BE&W; s. 125 (gospodarstwo chłopskie) Marek Szyszko; s. 126 (wieś) Michał Suffczyński; s. 127 (orka) public domain, (trzy stany) public domain; s. 128 (strzyżenie owiec) public domain; s. 129 (mury miejskie) Jason Langley/Alamy Stock Photo/BE&W, (herb Bydgoszczy) public domain; s. 130 (przekrój kamienicy) Marek Szyszko, (piekarz) public domain, (krawiec) public domain, (szewc) public domain; s. 131 (miasto) Wawrzyniec Święcicki; s. 132–133 (ulica średniowieczna) Look and Learn/The Bridgeman Art Library; s. 134 (św. Benedykt) public domain; s. 135 (klasztor) Historic England/The Bridgeman Art Library, (cysters) Marek Szyszko; s. 136–137 (skryptorium) Sol90; s. 136 (bordiura) The Bridgeman Art Library, (księga i inicjał) Paul Fearn/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 137 (Eadwin) The Bridgeman Art Library, (benedyktyn) Marek Szyszko; s. 138 (franciszkanin, dominikanin) Marek Szyszko; 139 (portal) PRISMA ARCHIVO/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 140 (kościół romański i detale architektury romańskiej) Tomasz Polak; s. 141 (kościół gotycki i detale architektury gotyckiej) Tomasz Polak; s. 142 (św. Wojciech i Otton II) Kazimierz Molski/WSiP; s. 143 (Grzegorz VII) public domain; s. 144 (Kanossa) public domain; s. 146 (templariusz, joannita, Krzyżacy) Marek Szyszko; s. 147 (oblężenie Jerozolimy) Daniel Rudnicki, (krzyżowcy i muzułmanie) Heritage Images/Getty Images; s. 148 (zdobycie Konstantynopola) public domain; s. 150 (Oksford) Stanley Hare/Alamy Stock Photo/BE&W, (konkordat wormacki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 151 (ul. św. Marka) v. arcomano/Alamy Stock Photo/BE&W, (ul. Szewska) Wojciech Wójtowicz/WSiP, (ul. Kaletnicza) Vitalijus Satilovskis/Shutterstock.com; s. 152 (trzy stany) public domain; s. 153 (władca z drużyną) public domain; s. 154 (chata w Gieczu) Dariusz Bednarek/BE&W; s. 155 (drużynnik) Marek Szyszko; s. 156 (palatium) Marek Łukasik, (makieta grodu) Bojer Jerzy Borwiński; s. 158 (Drzwi Gnieźnieńskie – całość i dwie kwatery) Kazimierz Molski/WSiP; s. 160 (Otton III) akg-images/BE&W, (hołd czterech ziem) akg--images/BE&W; s. 161 (denar Bolesława Chrobrego) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 162 (Mieszko II i Matylda) public domain; s. 163 (budowa kościoła) Wojciech Siwik; s. 164 (denar Bolesława Śmiałego) Kazimierz Bałakier/Muzeum Narodowe w Warszawie, (śmierć św. Stanisława) public domain; s. 165 (kościół św. Idziego) mauritius images GmbH/Alamy Stock Photo/BE&W, (denar Bolesława Krzywoustego) M. Bronarski/Zamek Królewski w Warszawie; s. 166 (gród w Głogowie) Wojciech Jaruszewski, (hełm) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 168 (gród w Poznaniu) Maciej Tomala, (chłopi) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 169 (rotunda w Cieszynie) Pecold/Shutterstock.com; s. 170 władca z drużyną) public domain; s. 171 (kronika Galla Anonima) Z. Błażejczyk/WSiP, (Drzwi Płockie) Stanisław Fitak/BE&W; s. 172 (denar

Bolesława Chrobrego) A. Chęć/zbiory Muz. Narodowego w Krakowie; s. 173 (relikwiarz św. Wojciecha) Piotr Januszewski; s. 175 (J. Matejko, władcy Polski) public domain; s. 177 (ołtarz Wita Stwosza) akg-images/Schütze/Rodemann/BE&W; s. 179 (wojownik mongolski) Marek Szyszko; s. 180 (Krzyżak) public domain, (zamek w Gniewie) Hans Winke/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 181 (bitwa pod Legnicą) public domain; s. 184 (Kraków) Piotr Opaliński/Muzeum Historyczne Miasta Krakowa; s. 185 (chłopi przy pracy) GRANGER COLLECTION/BE&W; s. 187 (pieczęć Przemysła II) Kazimierz Bałakier/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 188 (Władysław Łokietek) Wojciech Kryński/Jerzy Ochoński, (Szczerbiec) Mirosław Ciunowicz; s. 189 (Krzyżak) Marek Szyszko; s. 191 (Kazimierz Wielki) ze zbiorów Archiwum Katedry Wawelskiej, (insygnia królewskie) PAP/Wojciech Kryński, Tomasz Prażmowski; s. 193 (zjazd monarchów) Giraudon/Bridgeman Art Library/PhotoPower; s. 193 (Kraków i Kazimierz) public domain, (grosz Kazimierza Wielkiego) M. Bronarski/Zamek Królewski w Warszawie; s. 194 (płaskorzeźba z Wiślicy) Marek Skorupski/Forum; s. 195 (Ludwik Węgierski) public domain; s. 197 (głowa kobiety) Łukasz Schuster/WSiP, (Collegium Maius) Stepniak/Shutterstock.com, (herby Polski i Litwy) Łukasz Schuster/WSiP, (Władysław Jagiełło) Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej; s. 198 (zamek w Malborku) Ulrich Mueller/Shutterstock.com; s. 199 (pochód do krzyża) The Bridgeman Art Library/Photopower; s. 200 (zdobycie Konstantynopola) Photo Josse/Leemage/Getty Images, (Hagia Sophia) Luciano Mortula – LGM/Shutterstock.com; s. 201 (żołnierz zaciężny) Marek Szyszko, (akt powołania Związku Pruskiego) Lech Zielaskowski/WSiP; s. 202 (Jan Długosz) Mathiasrex Maciej Szczepańczyk/Wikipedia [licencja CC 3.0]; s. 203 (wizerunki władców) public domain; s. 204 (kościół Mariacki) Anastasia Petrova/Shutterstock.com, (ołtarz Wita Stwosza – całość) Endless Travel/Alamy Stock Photo/BE&W, (ołtarz Wita Stwosza – fragment) Igor Straburzyński/WSiP; s. 205 (parlament burgundzki) GRANGER COLLECTION/BE&W; s. 206 (Kazimierz Wielki) Janusz Kozina/Muzeum Collegium Maius, (rycerze i chłopi) public domain; s. 207 (wizerunki władców) public domain; s. 208 (sejm) public domain; s. 210 (kościół w Kruszwicy) Dejan Gospodarek/Shutterstock.com, (kolumna) Sergiej Tarasow/WSiP; s. 212 (kościół w Wiślicy) Henryk Sadura/Shutterstock.com; s. 213 (ratusz w Toruniu) Nahlik/Shutterstock.com; s. 214 (J. Matejko, władcy Polski) public domain.

Mapy: s. 12, 13, 19, 28, 30, 35, 40, 44, 60–61, 64, 65, 71, 85, 92, 99, 102, 106, 110, 116, 145, 154, 159, 167, 174, 178, 186, 190, 196, 203, 215 Adrian Bergiel.